ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય બારમો

અગિયારમા અધ્યાયના અંતમાં શ્રીકૃષ્ણે વારંવાર ભારપૂર્વક કહ્યું કે હે અર્જુન, મારું આ સ્વરૂપ જે તેં જોયું તે તારા સિવાય પહેલાં ન કોઈએ જોયું છે, ભવિષ્યમાં ન તો કોઈ એને જોઈ શકશે. મારું આ સ્વરૂપ તપ વડે, યજ્ઞ વડે કે દાન વડે જોવાનું શક્ય નથી, પરંતુ અનન્ય ભક્તિથી એટલે કે મારા સિવાય અન્ય ક્યાંય શ્રદ્ધા ન રાખનારને, નિરંતર વહેતી ધારા માફક મારા ચિંતન દ્વારા, તેં જે પ્રકારે મને જોયો તે રીતે પ્રત્યક્ષ જોવા માટે અને તત્ત્વથી સાક્ષાત્ જાણવા અને પ્રવેશ કરવા માટે પણ હું સુલભ છું. આથી હે અર્જુન, તું નિરંતર મારું ચિંતન કર અને મારો ભક્ત થા. અધ્યાયના અંતે તેમણે કહ્યું હતું કે હે અર્જુન, તું મારા દ્વારા જ નિર્ધારિત કરેલાં કર્મો કર. **मत्परमः** અને તે પણ મારા પરાયણ થઈને કર. અનન્ય ભક્તિ જ એનું માધ્યમ છે. આ અંગે અર્જુનનો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ હતો કે જે અવ્યક્ત અક્ષરની ઉપાસના કરે છે અને જે સગુણ આપની ઉપાસના કરે છે, આ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે ?

અહીં અર્જુને આ પ્રશ્ન ત્રીજી વાર ઉઠાવ્યો છે. અધ્યાય ત્રીજામાં તેણે પૂછ્યું હતું કે હે ભગવાન, નિષ્કામ કર્મયોગની સરખામણીમાં આપે જો સાંખ્યયોગને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે તો આપ મને ઘોર કર્મમાં શા માટે જોડો છો?

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું. 'હે અર્જુન, ભલે નિષ્કામ કર્મમાર્ગ યોગ્ય લાગે કે ભલે જ્ઞાન-માર્ગ, બંને દૃષ્ટિએ કર્મ તો કરવું જ પડશે. આમ કરવા છતાં પણ જે ઇન્દ્રિયોને બળપૂર્વક રોકી મનથી વિષયોનું ચિંતન કરે છે તે દંભી છે, જ્ઞાન નહિ. આથી હે અર્જુન, તું કર્મ કર. કયું કર્મ કરીશ ? **नियतं कुरु कर्म त्वं** નિર્ધારિત કરેલાં કર્મો કર. નિર્ધારિત કરેલાં કર્મો ક્યાં છે ? ત્યારે કહ્યું કે, યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ એકમાત્ર કર્મ છે. યજ્ઞની રીત બતાવી કે જે આરાધના-ચિંતનની વિધિ-વિશેષ અને પરમમાં પ્રવેશ અપાવનારી પ્રક્રિયા છે. જ્યારે નિષ્કામ કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ બંનેમાંય કર્મ કરવાનું જ છે. યથાર્થ કર્મ કરવાનું છે, ક્રિયા એક જ છે, તો અંતર કેવું ? ભક્ત કર્મનું સમર્પણ કરીને, ઈષ્ટને આશ્રિત થઈને યથાર્થ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તો બીજો સાંખ્યયોગી પોતાની શક્તિ સમજીને પોતાના ભરોસે તે જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પૂરો શ્રમ કરે છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અર્જુને ફરી પ્રશ્ન કર્યો : 'હે ભગવાન, આપ ક્યારેક સાંખ્યયોગના માધ્યમથી કર્મ કરવાની પ્રશંસા કરો છો તો ક્યારેક સમર્પણ માધ્યમથી નિષ્કામ કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો - તો આ બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ શું છે ? અહીં સુધી અર્જુન સમજી ચૂકયા હતા કે બંને દૃષ્ટિએ કર્મ તો કરવું જ પડે છે, છતાં પણ એ બંનેમાંથી જે શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે તેને તે અપનાવવા માગે છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, 'હે અર્જુન, ઉક્ત બંને પ્રકારેથી કર્મ કરવાવાળાઓ મને જ પામે છે. પરંતુ સાંખ્ય માર્ગની સરખામણીમાં નિષ્કામ કર્મ-માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. નિષ્કામ કર્મયોગી બન્યા સિવાય ન કોઈ યોગી થઈ શકે છે, કે કોઈ જ્ઞાની.' સાંખ્યયોગ અઘરો છે, એનું આચરણ કરકવું કઠિન છે.

અર્જુને અહીં ત્રીજી વખત પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે, 'હે ભગવાન, અનન્ય ભક્તિથી આપને ભજનાર અને સાંખ્ય માર્ગથી અવ્યક્ત અક્ષર બ્રહ્મથી ઉપાસના કરનાર આ બેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે ?

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

'एवं' અર્થાત્ આ પ્રકારે, કે જેનો વિધિ હમણાં જ બતાવ્યો છે, બરાબર તે જ પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિથી આપનું શરણ લઈને નિરંતર આપમાં જોડાઈ રહી વિશેષ ભાવે આપને ઉપાસે છે અને બીજાઓ કે જે આપ પરમેશ્વરનું શરણ ન લેતાં સ્વતંત્ર રૂપથી પોતાનામાં વિશ્વાસ રાખી તે અક્ષય અને અવ્યક્ત સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. જેમાં આપ પણ સ્થિત છો જ. આવાના બે પ્રકારના ભક્તોમાં અધિક ઉત્તમ યોગવેત્તા કોણ છે ? આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું –

श्री भगवानुवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता : ॥२॥

હે અર્જુન ! મારામાં મન એકાગ્ર કરીને, નિરંતર મારામાં જોડાયેલા જે ભક્તજનો પરમ તત્ત્વથી સંબંધ રાખનારી શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી મને ભજે છે, તેમને હું યોગીઓમાં પણ અતિ ઉત્તમ યોગી માનું છું.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને યોગ્ય રીતે સંયમમાં રાખી મન બુદ્ધિના ચિંતનથી અત્યંત પર, સર્વવ્યાપી, અકથનીય સ્વરૂપ, સદા એકરસ રહેનારા, નિત્ય, અચળ, અવ્યક્ત, આકારરહિત અને અવિનાશી બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે. સર્વ ભૂતોના હિતમાં લાગેલા અને સર્વમાં સમાન ભાવવાળા તેવા યોગીઓ મને જ પામે છે. બ્રહ્મનાં ઉપરોક્ત વિશેષણ મારાથી ભિન્ન નથી. પરંતુ –

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

અવ્યક્ત પરમાત્મામાં આસક્ત થયેલા ચિત્તવાળા તે ભક્તોને સાધન કરતાં કષ્ટ થાય છે, કારણ કે દેહાભિમાનીઓને અવ્યક્તની પ્રાપ્તિ માટે દુઃખ સહેવું જ પડે છે. જ્યાં સુધી દેહભાન છે ત્યાં સુધી અવ્યક્તની પ્રાપ્તિ કઠિન છે.

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ સદ્‌ગુરુ હતા. અવ્યક્ત પરમાત્મા તેઓમાં વ્યક્ત હતા. તેઓ કહે છે કે, મહાપુરુષનું શરણ ન ગ્રહીને જે સાધક પોતાની શક્તિ સમજી આગળ વધે છે કે હું અમુક અવસ્થામાં છું, આનાથી આગળ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીશ, હું મારા જ અવ્યક્ત શરીરને પામીશ તે મારું જ રૂપ હશે, તે હું છું. આ પ્રકારે વિચારીને પ્રાપ્તિની પ્રતીક્ષા ન કરતાં પોતાના શરીરને જ **सोऽहं** કહેવા લાગે છે. આ માર્ગમાં આ જ મોટું વિઘ્ન છે. તે **दुःखालयम् अशाश्वतम्** માં જ ભટકી-કરીને ઊભો રહે છે, પરંતુ જે મારું શરણ ગ્રહણ કરીને ચાલે છે તે –

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

જે મારા પરાયણ થઈ સંપૂર્ણ કર્મો અર્થાત્ આરાધના મને અર્પણ કરીને અનન્ય ભાવથી યોગ અર્થાત્ આરાધના-પૂજા થકી નિરંતર મારું ચિંતન કરતા મને ભજે છે –

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

કેવળ મારામાં જ ચિત્ત રાખનારા તેવા ભક્તોનો હું મૃત્યુરૂપી સંસારથી ત્વરિત ઉદ્ધાર કરું છું. આ રીતે ચિત્ત લગાડવાની પ્રેરણા અને વિધિ પર યોગેશ્વર પ્રકાશ પાડે છે –

मय्येव मन आधस्त्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत उर्ध्वं न संशयः ॥८॥

માટે, હે અર્જુન, તું મારામાં મન લગાવ, મારામાં જ બુદ્ધિ લગાવ, પછી તું મારામાં જ નિવાસ કરીશ, એમાં જરા પણ સંશય નથી, મન અને બુદ્ધિ પણ ન જોડી શકે, તો (અર્જુન પાછળ કહ્યું પણ છે કે મનને રોકવું તે વાયુની જેમ દુષ્કર સમજું છું.) આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥९॥

અગર મારામાં મનને અચલ સ્થિર કરવા તું સમર્થ નથી તો હે અર્જુન, યોગના અભ્યાસ દ્વારા મને પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છા કર. (જ્યાં પણ

ચિત્ત જાય ત્યાંથી ખેંચી લાવીને તેને આરાધના, ચિંતનક્રિયામાં લગાડવાનું નામ અભ્યાસ છે.) અને આ પણ જો ન કરી શકે તો –

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

અભ્યાસ કરવામાં પણ તું અસમર્થ છે, તો કેવળ મારા માટે કર્મ કર અર્થાત્ આરાધના કરવા માટે તત્પર થા. આ રીતે મારી પ્રાપ્તિ માટે કર્મો કર તો તું મારી પ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિને જ પામીશ અર્થાત્ અભ્યાસ ન થઈ શકે તો સાધનાપથ પર પણ અડગ લાગ્યા રહો.

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

આ કર્મ કરવામાં પણ તું જો અસમર્થ હોય તો સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કર અર્થાત્ લાભ-હાનિની ચિંતા છોડી મદ્યોગના આશ્રિત બની અર્થાત્ સમર્પણ સાથે આત્મવાન મહાપુરુષના શરણમાં જા. તેમનાથી પ્રેરાઈને કર્મ સ્વતઃ થવા લાગશે. સમર્પણની સાથે કર્મફળનું મહત્ત્વ બતાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

હે અર્જુન ! કેવળ ચિત્તને રોકી અભ્યાસથી જ્ઞાન-માર્ગ દ્વારા કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવું શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનના માધ્યમથી કર્મને કાર્યનું રૂપ આપવા કરતાં ધ્યેય શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ધ્યાનમાં ઈષ્ટ ભગવાન રહ્યા કરે છે. ધ્યાન કરતાં પણ સર્વ કર્મોના ફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ઈશ્વર પ્રત્યે સમર્પણની સાથોસાથ યોગ પર દૃષ્ટિ રાખીને કર્મફળનો ત્યાગ કરવાથી તેના યોગક્ષેમની જવાબદારી ઈશ્વરની થઈ જાય છે. માટે આ ત્યાગથી તે તત્કાળ જ પરમશાન્તિ પામે છે.

અહીં સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે વર્ણવ્યું કે અવ્યક્તની ઉપાસના કરનાર જ્ઞાનમાર્ગથી સમર્પણ કરીને કર્મ કરનાર નિષ્કામ કર્મયોગી શ્રેષ્ઠ છે.બંને એક જ કર્મ કરે છે. પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગમાં વિઘ્ન વધારે છે. તેના લાભ-હાનિની જવાબદારી સ્વયં પર રહે છે, જ્યારે સમર્પિત ભક્તની

જવાબદારી મહાપુરુષો પર હોય છે. આથી કર્મ-ફળના ત્યાગ દ્વારા તે શીઘ્ર શાંતિ આપે છે. હવે શાન્તિ-પ્રાપ્ત પુરુષનાં લક્ષણ બતાવે છે –

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

આ રીતે શાન્તિ પામેલો, જે પુરુષ સર્વ ભૂતોનો દ્વેષભાવ નથી કરતો સર્વનો પ્રેમી અને હેતુરહિત, દયાળુ છે અને જે મમતારહિત, અહંકારરહિત, સુખદુઃખમાં સમાન ભાવવાળો અને ક્ષમાવાન છે.

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥

જે નિરંતર યોગીની પરાકાષ્ઠાથી યુક્ત છે, લાભ તથા હાનિમાં સંતુષ્ટ છે. મન તથા ઈન્દ્રિયો રહિત શરીરને વશમાં કરીને દ્દઢ નિશ્ચયવાળો થયો છે, તે મારામાં અર્પિત મન-બુદ્ધિવાળો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

જેનાથી કોઈ પણ જીવને ઉદ્વેગ થતો નથી અને જે પોતે પણ કોઈ જીવથી ઉદ્વિગ્ન થતો નથી, હર્ષ-સંતાપ ભય અને સમગ્ર વિક્ષોભોથી મુક્ત છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે.

સાધકો માટે આ શ્લોક અત્યંત ઉપયોગી છે. તેમણે એવી રીતે કહેવું જોઈએ કે તેના દ્વારા કોઈના પણ મનને ઠેસ ન લાગે. આટલું તો સાધક કરી જ શકે, પરંતુ બીજા લોકો આ આચરણ નહિ આચરે. તે તો સંસારી છે જ તેઓ તો આગ ઓકશે, કંઈ પણ કહેશે પરંતુ સાધકના હૃદયમાં તો અનેક લોકો દ્વારા (અર્થાત્ તેઓએ પહોંચાડેલા આઘાતથી) ઊથલપાથલ ન થાય, તેની સુરતા ચિંતનમાં જ લાગી રહે. ક્રમ તૂટે નહિ. દા. ત. નિયમાનુસાર તમે રસ્તાની ડાબી બાજુ ચાલી રહ્યા છો, કોઈ દારૂ પીને સામેથી આવતો હોય ત્યારે તેનાથી બચવાની જવાબદારી તમારી પોતાની જ છે.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

જે પુરુષ આકાંક્ષાઓથી રહિત સર્વથા પવિત્ર છે. દક્ષ એટલે કે આરાધનાનો વિશેષજ્ઞ છે. (એમ નહિ કે ચોરી કરતો હોય તો તેમાં દક્ષ હોય.) શ્રીકૃષ્ણના મત અનુસાર કર્મ એક જ છે. નિયત કર્મ – આરાધના-ચિન્તન, તેમાં જે કુશળ છે, જે પક્ષ-વિપક્ષથી પર છે, દુઃખોથી મુક્ત છે, સર્વ આરંભોનો પરિત્યાગ કરનાર મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. કરવા યોગ્ય કોઈ ક્રિયાનો આરંભ તેના માટે શેષ રહેતો નથી.

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

જે ક્યારેય હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી કે કામના કરતો નથી. તેમજ શુભ અને અશુભ સંપૂર્ણ કર્મોના ફળનો ત્યાગી છે, જ્યાં કોઈ શુભ અલગ નથી, અશુભ શેષ રહેતું નથી તે ભક્તિની આ પરાકાષ્ઠાવાળો પુરુષ મને પ્રિય છે.

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥१८॥

જે પુરુષ શત્રુ અને મિત્રમાં, માન તથા અપમાનમાં સમાન બુદ્ધિવાળો છે, જેના અંતઃકરણની વૃત્તિઓ સર્વથા શાન્ત છે, જે શીત-ગરમી-સુખ-દુઃખોના દ્વન્દ્વમાં સમાન ભાવવાળો અને આસક્તિરહિત છે તથા –

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

જે નિંદા અને સ્તુતિને સમાન સમજે છે. મનનશીલતાની ચરમ સીમા પર પહોંચીને, જેની મન સહિતની ઇન્દ્રિયો શાંત થઈ ચૂકી છે તેમજ કોઈ પણ પ્રકારે થતા શરીરનિર્વાહમાં જે સદૈવ સંતુષ્ટ છે, જે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં મમતાથી પર છે. તેવો ભક્તિની પરાકાષ્ઠા પર પહોંચેલો, સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ મને પ્રિય છે.

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

જે મારા પરાયણ થઈ હાર્દિક શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ ઉપરના ધર્મમય અમૃતનું યોગ્ય પ્રકારે સેવન કરે છે, તે ભક્ત મને અતિશય પ્રિય છે.

નિષ્કર્ષ :

આગલા અધ્યાયના અંતમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું, 'હે અર્જુન, તેં જે જોયું તે, તારા સિવાય ન કોઈ પામ્યું છે કે ન કોઈ પામી શકશે. પરંતુ અનન્ય ભક્તિ અથવા અનુરાગપૂર્વક જે ભજે છે તે આ રીતે મને જોઈ શકે છે, તત્ત્વ સહિત મને જાણી શકે છે અને મારામાં પ્રવેશ પણ પામી શકે છે. એટલે કે પરમાત્મા એવી સત્તા છે કે જેને પામી શકાય છે. આથી, હે અર્જુન, તું ભક્ત થા.

અર્જુને આ અધ્યાયમાં પ્રશ્ન કર્યો કે, હે ભગવાન ! અનન્ય ભાવથી જેઓ આપનું ચિંતન કરે છે અને બીજા જેઓ અક્ષર અવ્યક્તની ઉપાસના કરે છે, આ બંનેમાં ઉત્તમ યોગવેત્તા કોણ છે ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે બંને મને જ પામે છે, કારણ કે હું અવ્યક્ત સ્વરૂપ છું, પરંતુ જેઓ ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને, મનને બધી બાજુથી સમેટીને અવ્યક્ત પરમાત્માના આસક્ત છે, તેના માર્ગમાં કલેશ વિશેષ રહે છે. જ્યાં સુધી દેહનો અધ્યાસ છે. ત્યાં સુધી અવ્યક્ત સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ દુઃખપૂર્ણ છે, કારણ કે અવ્યક્ત સ્વરૂપ તો ચિત્તના નિરોધ અને વિલયકાળમાં મળે છે. તે પહેલાં તેનું શરીર જ વચમાં બાધારૂપ બને છે. હું છું, હું છું., મારે મેળવવું છે કહેતો કહેતો પોતાના શરીરની તરફ જ વળી જાય છે. તેની ચલિત થવાની સંભાવના વધુ છે, આથી, હે અર્જુન, તું સર્વ કર્મો મને સમર્પિત કર, અનન્ય ભક્તિથી મારું ચિંતન કર. મારા પરાયણ જે ભક્તજનો સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને માનવશરીરધારી એવા સગુણ યોગીના રૂપમાં મારા ધ્યાન દ્વારા નિરંતર ચિંતન કરે છે, તેને હું આ સંસારસાગરથી ત્વરિત ઉદ્ધાર કરનારો બનું છું. આથી, ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે.

હે અર્જુન, મારામાં મન લગાવ, મન ન લાગે તો પણ તે લગાવવા માટે અભ્યાસ કર. જ્યાં પણ ચિત્ત જાય ત્યાંથી તેને ફરીથી ખેંચી લાવીને તેનો નિગ્રહ કર. આ કરવામાં પણ જો તું અસમર્થ છે તો તું કર્મ કર. કર્મ

એક જ છે તે યજ્ઞાર્થ કર્મ. તું કાર્યમ્ કર્મ કર, અન્ય નહિ. એટલું જ કર. પાર પડે કે ન પડે. અગર આ પણ કરવામાં તું જો અસમર્થ છે, તો સ્થિતપ્રજ્ઞ, આત્મવાન, તત્ત્વજ્ઞ, મહાપુરુષને શરણે જઈ સંપૂર્ણ કર્મફળનો ત્યાગ કર. આવો ત્યાગ કરીને તું પરમશાન્તિને પામીશ.

ત્યાર પછી પરમ શાન્તિ પામેલા ભક્તના લક્ષણ વર્ણવતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, જે સર્વ ભૂતોમાં દ્વેષભાવથી રહિત છે. કરુણાયુકત તથા દયાળુ છે, મમતા અને અહંકારથી પર છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે, જે ધ્યાન-યોગમાં નિરંતર તત્પર અને આત્મવાન તથા આત્મસ્થિત છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે. જેનાથી કોઈને ઉદ્વેગ થતો નથી, અને કોઈનાથી તેને ખુદને ઉદ્વેગ થતો નથી, એવો ભક્ત મને પ્રિય છે. જે પવિત્ર છે, દક્ષ છે. વ્યથાઓથી ઉપરામ છે, સર્વ આરંભોને ત્યાગીને જે પાર પામી ચૂક્યો છે એવા ભક્ત મને પ્રિય છે. સર્વ કામનાઓને ત્યાગી અને શુભાશુભને જાણનાર મને પ્રિય છે. જે નિન્દા અને સ્તુતિમાં સમાન અને મૌન રહે છે, મનસહિતની જેની ઇન્દ્રિયો શાન્ત અને મૌન છે, જે કોઈ પણ પ્રકારના શરીર-નિર્વાહમાં સંતોષી અને રહેવાના સ્થાનમાં મમતારહિત છે, શરીરરક્ષણમાં જેને આસક્તિ નથી, એવા ભક્તિવાન અને સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ મને પ્રિય છે.

આ રીતે અગિયારમા શ્લોકથી ઓગણીસમા શ્લોક સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે શાન્તિ પામેલા યોગયુક્ત ભક્તની રહેણી પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. સાધકો માટે તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. અન્તે નિર્ણય આપતાં તેઓ કહે છે, હે અર્જુન, જે પુરુષ મારે પરાયણ થઈ અનન્ય શ્રદ્ધાથી ઉપર કહેલા ધર્મમય અમૃતનું નિષ્કામ ભાવથી સારી રીતે આચરણ કરે છે તે ભક્ત મને અતિશય પ્રિય છે. આથી સમર્પણની સાથે આ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું શ્રેયસ્કર છે, કારણ કે તેનાં હાનિ-લાભની જવાબદારી તે ઇષ્ટદેવ, સદ્ગુરુ પોતાના ઉપર લઈ લે છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણે સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષનાં લક્ષણ બતાવ્યાં અને એમના શરણમાં જવાનું કહ્યું. અંતમાં પોતાના શરણમાં આવવાની પ્રેરણા આપીને તે મહાપુરુષોની સમકક્ષ પોતાને ગણાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી, મહાત્મા હતા.

આ અધ્યાયમાં ભક્તિને શ્રેષ્ઠ ગણાવી, તેથી આ અધ્યાયનું નામ ભક્તિયોગ યોગ્ય છે.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोग नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

આ રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અને બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં ભક્તિયોગ નામનો બારમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये भक्तियोग नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

આ પ્રકારે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દકૃત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય યથાર્થગીતામાં ભક્તિયોગ નામનો બારમો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥